

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI
B E L L E T E N

1 9 7 8 - 1 9 7 9

TÜRK DİLİNİN ÉTYMOLOGIQUE SÖZLÜĞÜNE
KATKILAR*

HASAN EREN

4. öğle

Türkçe *öğle* biçiminde Eski Türkçe *öd* 'zaman, vakit' kökünün saklandığını biliyoruz. Eski Türkçe *öd* kökünden gelen bu türevin Türkçede *öyle* olarak kullanılması gerekirdi. Ancak, bu eski biçim bizim dilimizde *öğle*'ye çevrilmiştir. Türkçe *eyer* (< Eski Türkçe *eder*) yanında kullanılan *eğer* biçimi gibi. Buna karşılık, Türkmencede *öyle* 'öğleden sonraki vakit' biçimi olduğu gibi kalmıştır. Nogaycada ise *öyle* biçimi *üyle* olarak saklanmıştır.

Kâşgarlı Mahmud'un tanıklığına göre, Oğuzlar *öyle* biçimini kullanıyorlardı. Kıpçaklar ise bu çağda *öyle* yerine *özle* karşılığını kullanıyorlardı.

Türkçe *öyle* (< : *öd*) biçiminde *-le* eki kullanılmıştır. Bu ek *tünle* 'geceleyin' örneğinde de geçer. Anadolu alanında *tünle* biçimi *dünle*'ye çevrilmiştir. Bunun gibi, *tangla* (< : *tang*) 'sabah vakti' türevinde de *-la* eki kullanılmıştır. Bu örnekler göre, Türkçe *öyle* (> *öğle*) biçimi *öd* kökünün bir türevi olarak yapı bakımından açıktır.

Türkçe *öd* kökünün bu türevi çağdaş Türk diyalektlerinde dar bir alanda - özellikle Oğuz diyalektlerinde - kalmıştır. Türk diyalektlerinin büyük bir bölümünde ise *öğle* yerine *tüş* adı kullanılır: Televütçe, Şorca *tüş* 'gün ortası'. - Kırgızca *tüş*. - Kazakça *tüs*. - Tatarca, Başkurtça *töş*. - Nogayca *tüs*. Nogaylar *tüs* yanında *kün ortası*, *üyle*, *kushık* karşılıklarını da kullanırlar. - Kara Kalpakça *tüs uakıt*, *tal tüs*. - Özbekçe *tuş vakti*.

Tüş adının eski çağlara çıktığı anlaşılıyor. Kâşgarlı Mahmud'a göre, Orta Türkçede de *tüş* 'öğle' olarak kullanılır. Bundan başka, *tüş ödi* 'öğle vakti' anlamına gelir.

* Bu yazının birinci bölümü Ömer Asım Armağanı'nda çıkmıştır (Ankara 1978. 87-89. s.).

Buna karşılık, *tüş* adının Oğuz diyalektlerinde geçmediği göze çarpıyor. Anlaşılan bu diyalektlerde *tüş*'ün yerini *öyle* (> *öğle*) biçimi almıştır.

5. *öğün*

Eski Türkçe *öd* 'zaman, vakit' adının Anadolu Türkçesinde bir türevi daha saklanmış: *öğün*. Bu türev bugün dilimizde daha çok '(yemek için) kez' olarak kullanılır. Anadolu ağızlarında *öğün* yanında *öyün* ve *övün* biçimleri de geçer.

Yalnız Anadolu Türkçesinde kullanılan bu sözün Eski Türkçe *öd* 'zaman, vakit' adının -(ü)n ekiyle yapılmış bir türevi olduğu anlaşılıyor. Uygurcada *ödün* biçiminin yaygın olarak geçtiğini biliyoruz: *bir ödün; kün ortu ödün; ol ödün; kayu ödün; kop ödün; uzun ödün; üç keç ödün*. – Eski *d* sesi çağdaş Türkçede *y*'ye çevrilmiştir. Eski Türkçe *adak* adının *ayak* biçimini alması gibi.

Anadolu ağızlarında *öğün* (< *öyün*) adı 'vakit, zaman' olarak da kullanılır: *öğün öğün* 'zaman zaman'. – Türkçede *öğün* biçiminin 'kez' anlamını alması normaldir. Örneğin Arapça *vakit* adı da Türkçede 'özel zaman' anlamını kazanmıştır. *Namaz vakti, yemek vakti* örneklerinde olduğu gibi. Buna göre, *öd* 'vakit, zaman' kökünden gelen *öğün* biçiminin 'yemek vakti' anlamını alması doğaldır. *Öğle öğünü, akşam öğünü* gibi örneklerde kullanılan *öğün* biçimi, son olarak '(yemek için) kez' anlamını kazanmıştır.

Eski Türkçe *öd* kökünün bir türevi olarak *öyün*'ün *öğün* olarak yazılması *étymologique* bir yazım değildir. Eski Türkçe *öd* kökünden gelen *öyle* biçiminin *öğle* olarak yazılması gibi.

6. *kuşluk*

Türkçede *kuşluk* 'sabahla öğle arası' olarak geçer. Buna göre, sabahla öğle arasında yenilen yemeğe de *kuşluk yemeği* adı verilir. Anadolu ağızlarında *kuşluğun* biçimi 'kuşluk vakti' olarak kullanılır.

Türkmenler *kuşluk* yerine *guşluk* biçimini kullanırlar ('sabah saat on – on bir sularındaki vakit'). Buna karşılık Gagavuzlar arasında *kuşluk* biçimi geçer ('güneşin doğuşundan sonraki vakit'). Son olarak, Nogayların *kuşluk* biçimini kullandıklarını biliyoruz ('güneşin doğuşu ile öğle arasındaki vakit').

Kâşgarlı Mahmud'a göre, *kuşluk* Oğuzca bir biçimdir. Ancak, onun bu gözleminin gerçeğe uymadığı anlaşılıyor. Çünkü eski Kıpçakça

sözlüklerde *kuşluk* biçiminin geçtiğini görüyoruz. Bunun gibi, *kuşluk* biçiminin çağdaş Kıpçak diyalektlerinde kullanıldığını da biliyoruz.

Türkçe *kuşluk* biçiminin *kuş* kökünden geldiği yolundaki inanç, halk arasında olduğu gibi, bilim çevrelerinde de yaygındır. Son olarak, G. Clauson'un bu inancı dile getirdiğine tanık olduk (An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972. 672-673. s.).

Özbekler öğle yemeğine *tuşlik* adını verirler. Bu adla Türkçe *kuşluk* arasında ses ve anlam bakımlarından büyük bir benzerlik göze çarpıyor. Ancak, ilk bakışta çok ilginç gelen bu benzerliğe karşın Türkçe *kuşluk* Özbekçe *tuşlik*'le birleştirilemez.

Özbekçe *tuşlik* adı çağdaş Türk diyalektlerinde daha çok *tüşlük* olarak geçer. Örneğin Türkî alanında *tüşlük* 'öğle yemeği' biçiminin kullanıldığını biliyoruz. Kırgızlar ise *tüşlük* 'öğle yemeği' biçimini kullanırlar. Bunun gibi, Kazaklar da öğle yemegine *tüstik* adını verirler. Kara Kalpaklar ise *tüşlik* biçimini kullanırlar.

Bütün bu adların *tüş* kökünden geldiği anlaşılıyor: *tüş* - *lük*. Orta Türkçede *tüş* 'öğle' olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud'a göre, Orta Türkçede *tüş ödi* 'öğle vakti' anlamına gelir. Bundan başka, *tüş ödi* 'durak, öğle sıcağında dinlenilecek yer ve konulacak zaman' olarak da kullanılır.

Çağdaş diyalektlerde de *tüş* (> *düş*) 'öğle' olarak geçer. Yalnız, Oğuz diyalektleri alanında *tüş* (veya *düş*) adına rastlanmaz. Bu bakımdan bu alanda *tüşlük* (veya *düşlük*) türevi de kullanılmaz.

Bu verilere göre, Özbekçe *tuşlik* (< *tüşlük*) biçimi Türkçe *kuşluk*'la birleştirilemez.

7. çizme

Türkçede koncu diz kapaklarına kadar çıkan bir çeşit ayakkabıya *çizme* adı verilir. Bizim bildiğimize göre, bu ad yalnız Anadolu (ve Balkan) ağızlarında geçer. Türk diyalektlerinin büyük bir bölümünde çizmeye *etik* (< *etük*) adı verilir: Türkmence *edik* 'çizme'. - Nogayca *etik* 'çizme'. - Kazakça *etik* 'çizme'. - Kara Kalpakça *etik*. - Kırgızca *ötük* 'çizme'. - Tatarca Kazan *itik*. - Türkî, Sartça *ötük*. - Altayca, Televütçe, Şorca, Sagayca *ödük*. Şorlar *üdük* biçimini de kullanırlar. - Çuvaşça *atâ* 'çizme'. - Bu ad bugün Anadolu'da *edik* 'pabuç' olarak saklanmıştır. Ancak, Anadolu'da dar bir alanda *edik* 'çizme' olarak da kullanılır.

Bu verilere göre, eski Türkçe *edik* adının yerini Anadolu'da *çizme* adının aldığı anlaşılıyor. Bu yeni adın Türkçe bir kökten geldiği ve

–*me* ekiyle yapılmış bir türev olduğu açıktır. Yalnız, *çizme* adının Türkçe *çiz*– ‘çizgi çekmek’ köküyle birleştirilmesi güçtür, sanıyoruz.

Bizim inancımıza göre, *çizme* adı ‘çözmek’ anlamına gelen *çiz*– kökünden –*me* ekiyle yapılmış bir türevidir. Bu bakımdan bu türevin başlangıçta ‘çözme’ anlamına geldiğini düşünüyoruz. Bu türev başlangıçta *edik* adına getirilmiş, *çizme edik* olarak kullanılmıştır. Buna göre, *çizme edik* adı ‘çözme edik’ anlamına gelir. Anlaşılan Türkler Anadolu’da çizmeyi koncunu çözerek giymişler veya çıkarmışlardır. Bu sebeple, bu edige *çizme edik*, yani ‘çözme edik’ adını vermişlerdir. Sonradan *çizme edik* yerine yalnız *çizme*’yi kullanmışlardır. Bu duruma göre, *çizme* adı *elliptique* bir addır. Türkçede –*ma*, –*me* ekiyle yapılmış türevlerin büyük bir bölümü gibi.

Böylelikle *çizme* adı Anadolu’da ‘uzun konçlu edik’ anlamını kazanmıştır. Bunun üzerine *edik* adı da ‘kısa konçlu çizme’ olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Azerî alanında çizmeye *çekme* adı verilir. Bu adın da *çekme edik*’ten geldiği açık olarak anlaşılıyor.

Türkçede uzun konçlu çizmenin *sokman* olarak adlandırıldığını biliyoruz. Bu adın da *sok*– kökünden geldiği açıktır. Prof. M. Räsänen, *Türkische Nomina instrumenti auf –man (–män) und Entsprechungen in den slavischen Sprachen (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, B, XXVII, 273–276. s.)* adlı yazısında (275. s.) Türkçe *sokman*’ın *sok*– kökünden yapıldığını yazmıştı.

Prof. L. Ligeti, *Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise (Acta Orientalia Hungarica I, 141–188. s.)* adlı güzel yazısında, Hiung–nuca **sağdak* ‘çizme’ adı üzerinde dururken Türk diyalektlerinde kullanılan ortak ve eski bir ad olarak *edik* (< *etik*, *etük*) adını saymışsa da, yalnız Anadolu Türkçesinde kullanılan *çizme* adını vermemiştir.

8. *kalpak*

Türkçede *kalpak* adı ‘hayvan postundan yapılmış başlık’ olarak kullanılır. Bu ad Türk diyalektlerinin büyük bir bölümünde de geçer: Nogayca *kalpak*. – Kara Kalpakça *kalpak*. – Kırgızca *kalpak*. – Bal-karca *kalpak*.

Ancak, *kalpak* adının bütün Türk diyalektlerinde kullanılmadığı anlaşılıyor. Türk diyalektlerinin bir bölümünde *kalpak* yerine *börük* (~ *börk*) adı geçer: Altayca, Televütçe, Şorca, Sagayca *pörük*. Altay-

cada *börük* biçimi de kullanılır. – Kazakça *börük*. – Kırgızca *börk*, *börük*. – Türkî *börk*. – Tatarca Kazan *bürük*.

Çağdaş Türkler kalpağa *telpek* adını da verirler: Türkmençe *telpek*. – Kırgızca *telpek*.

Kırgız ve Kazaklar 'kış başlığı' için *tumak* adını da kullanırlar. Bu ad Türk diyalektlerinde *tubak* olarak da geçer.

Türkçede 'uzun tüylü kalpak' olarak *papak* adının kullanıldığını da biliyoruz. Bu adı Türkmenler de kullanırlar. Azerî alanında bu ad *papax* olarak yaygındır.

Son olarak, Televütlerin kullandıkları *çabak* 'başlık' adını da sayalım.

Kâşgarlı Mahmud'un tanıklığına göre, Türkçe *börk* 'başlık' adı eski bir addir. Ancak, bu ad bugün daha çok Anadolu ağızlarında saklanmış. Bu ağızlarda *börk* adının bir türevi de kullanılır: *börkenek* 'yağmurdan korunmak için kullanılan başlık, örtü'. Ancak, Anadolu ağızlarında *börkenek* adı daha çok 'geviş getiren hayvanların ikinci midesi' için kullanılır.

Buna karşılık çağdaş Türklerin 'başlık' olarak kullandıkları *kalpak* adı yeni bir türevidir. Bu türev ilk bakışta Türk diyalektlerinde kullanılan *telpek*, *tubak* (\sim *tumak*), *papak*, *çabak* gibi adlara benzer. Bu adları göz önüne alarak Türkçe *kalpak* adının *-pak* ekiyle yapılmış bir türev olduğu düşünülebilir. Ancak, Türkçe *kalpak*'ın *kal-pak* olarak açıklanması yanlıştır.

Bizim inancımıza göre, *kalpak* adı, Türk diyalektlerinde dar bir alanda saklanmış olan *kalıp* adının *-k* küçültme ekiyle yapılmış bir türevidir: *kalıp* – (a)k > *kalpak*.

Bu adın dayandığı *kalıp* kökünü Tubalar (Soyotlar) bugün 'kapak; örtü' olarak kullanırlar. Yeni çıkan Tuba sözlüklerinde bu kök *xalip* 'kapak' olarak geçer.

Bu *étymologique* açıklamaya göre, Türkçe *kalpak* adının da 'kapak; örtü' anlamına gelmesi gerekir. Gerçekten Kazaklar, Kazan Tatarları *kalpak* adını 'kapak; örtü' olarak kullanırlar. Bu verilere göre, başlangıçta 'kapak, örtü' anlamına gelen bu ad, sonradan 'başlık' anlamını almıştır.

Kırgız ve Kazakların kış başlığına *tumak* adını verdiklerini yukarıda belirtmiştik. Yazımızın 9. maddesinde açıkladığımız gibi, bu ad da kök bakımından 'kapak, örtü' anlamına gelir. Türk diyalektlerinde

tubak biçimi 'kapak' olarak da geçer. Buna göre, bugün daha çok 'başlık' olarak geçen *tumak* (~ *tubak*) adı da başlangıçta 'kapak' için kullanılmıştır.¹

9. *duvak*

Türkçede gelinlerin başlarını (ve yüzlerini) kapayan örtüye *duvak* adı verilir. Anadolu ağızlarında *duvak* 'çömlek, küp, tandır gibi şeylerin topraktan yapılmış kapağı' olarak da kullanılır. Anadolu'da *duvak* yanında *duğak* biçimi de geçer. Bundan başka, birkaç yerde *duvak* yerine *dulak* biçimi de kullanılır.

Türk diyalektlerinin bir bölümünde bu adın *tubak* olarak geçtiğine tanık oluyoruz: Kırgızca *tubak* 'kapak'. – Tarançı *tubak* 'kapak'. Kazak ve Türkî diyalektlerinde *tubak* yerine *tumak* biçimi kullanılır. Dar bir alanda kalan bu biçim 'kış başlığı' anlamını almıştır.

Yazımızın 8. maddesinde Türkçe *kalpak* adının 'kapak; örtü' anlamına gelen *kalıp* sözüden geldiğini görmüştük. Buna göre, 'kapak' olarak kullanılan *tubak* sözünün 'başlık' anlamını alması normaldir.

Bizim görüşümüze göre, *duvak* (< *duğak*) adı Orta Türkçe *tuğ* 'örtü, kapak' kökünden gelmiştir: *tuğ* – (a)k (küçültme eki). Türkçede *tuğak* adı *duğak* > *duvak* olarak gelişmiştir. Çağdaş Türk diyalektlerinde ise *tuğak* adı **tuvak* durağından geçerek *tubak* biçimini almıştır. Yalnız, **tuvak* durağının diyalektlerde kullanıldığını bilmiyoruz. Ancak, Türkçede yaygın olarak geçen *duvak* biçimi, **tuvak* ara durağının varlığına açık bir tanıktır. Son olarak, *tubak* biçiminin *tumak* biçimine girdiğini görüyoruz. Türk diyalektlerinde söz içinde b ünsüzünün m'ye çevrilmesi sık sık gözlemlenen bir değişmedir. Türkçe *saman* (< *saban* <: *sap*) örneğinde olduğu gibi.

10. *kömüren*

Anadolu'nun birçok yerlerinde sarımsağa benzer bir çeşit bitkiye *kömüren* (> *kömren*) adı verilir. Çiğ olarak yenilen bu bitki *köpek sarımsağı* ve *köpek soğanı* olarak da adlandırılır.

Anadolu ağızlarında *kömüren* (> *kömren*) adı yanında *körmen* biçimi de kullanılır. Yaygın olarak geçen bu yan biçimin *métathétique* bir biçim olduğu açıktır: *kömren* > *körmen*.

¹ Prof. G. Doerfer (Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden 1967. III, 1506. madde) Türkçe *kalpak* adının komşu dillerde yaygın olarak kullanıldığını açık örnek ve verilerle belirtmiş, ancak bu adın kökenine değinmemiştir.

Şemseddin Sami bu bitkinin adını *gümüren* olarak vermiştir. W. Radloff ise bu adı *gümren* 'die wilde Zwiebel' olarak yazmıştır. Ancak, çağdaş Anadolu ağızlarında kullanılan biçimlere göre, bu verileri *kömüren* (ve *kömren*) olarak düzeltmek gerekir.

Anadolu ağızlarında *kömüren* (> *kömren*) olarak geçen bu ad, Kırgızca *köbürgen* 'dağ soğanı' adıyla birleştirilebilir. Kırgızca *köbürgen* adının 'dolama' anlamına geldiğini de biliyoruz. Ancak, yalnız Kırgız diyalektinde kullanılan 'dolama' anlamı yeni bir anlamdır. Bundan başka, bu ad Sagayca ve Televütçede de *köbürgen* 'bir çeşit soğan' olarak kullanılır.

Anadolu Türkçesinde *kömüren* ve çağdaş Türk diyalektlerinde *köbürgen* olarak kullanılan bu ad eski bir türevdir. Kâşgarlı Mahmud bu adı *kömürgen* 'dağ soğanı' olarak saklamıştır. Ona göre, *kömürgen* Oğuzca bir addir. Kâşgarlı Mahmud, Türklerin dağ soğanına *kövürgen* adını verdiklerini de bildirmiştir. C. Brockelmann'ın (Mitteltürkischer Wortschatz. Budapest - Leipzig 1928) bu verileri *küvürgen* ve *kümürgen* 'Bergzwiebel' (118) ve *kevürken* 'Zwiebel' olarak yazması yanlıştır.

Bu veri Türkçe *kömüren* adının kökü bakımından ilginçtir. Radloff, Televütlerin bu adı 'suyla ovulduğu zaman köpüren bir bitki' olarak kullandıklarını da bildiriyor. Buna göre, *köbürgen* adının Türkçe *köpür-* (> *köbür-*) kökünden geldiği açık olarak anlaşılıyor.

Buna karşılık Sir Gerard Clauson (An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972. 691, 723. s.) Kâşgarlı Mahmud'a borçlu olduğumuz bu verileri *kövürgen* ve *kömürgen* olarak vermişse de, o da çağdaş Türk diyalektlerinde kullanılan biçimlerden habersiz kalmıştır.

11. *mezgeldék*

Anadolu'nun birçok yerlerinde yaban ördeğine benzer bir kuşa *mezgeldék* adı verilir. Anadolu'da *mezgeldék* adı yanında *mezgerdek*, *mezmeldék*, *mezmerdek*, *vezgeldék* gibi birtakım yan biçimler de kullanılır. Eski Türkçe sözlüklerde de *mezgeldék* 'yaban ördeğine benzer bir kuş' olarak geçer.

Bu adın çağdaş Türk diyalektlerinde de yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz: Türkmenler bu adı *bezbeltek* 'küçük toy kuşu' olarak kullanırlar. Kırgızlar ise bu kuşa *bezbeldek* adını verirler. Buna karşılık Özbekler bu kuşu *bezgaldak* olarak anarlar. Kara Kalpaklar da *bezgeldék* adını kullanırlar. Kazaklar bu kuşa *bezgeldék* adını verirler. Türkî alanında da *bezgeldék* biçimi geçer. Yalnız, bu biçimin 'küçük bir su kuşu' anlamına geldiği anlaşılıyor. Son olarak, bu adlara Nogayların

kullandığı *bezgelek* biçimini de katalım. Ancak, Nogayların bu adı 'keklik' olarak kullandıklarını da saklamayalım.

Bu verilere göre, Türkçe *mezgeldek* (> *mezgerdek*) biçiminin *bezgeldek*'ten geldiği anlaşılıyor. Anadolu ağızlarında kullanılan *mezmeldek* (> *mezmerdek*) biçiminin ise *bezmeldek*'ten geldiği açıktır.

12. *susak*

Türkçe *susak* adının 'su kabı' olarak kullanıldığını biliyoruz. Su kapları ağaçtan oyulduğu gibi, su kabağında da yapılabilir. Bu bakımdan Anadolu'da birçok yerlerde su kabağına *susak kabağı* adı da verilir. Yurdumuzun birçok yerlerinde *susak* 'kuyudan su çekmeye yarayan kova' olarak da kullanılır. Bundan başka, *susak* 'ölçek' olarak da geçer.

Anadolu ağızlarında yaygın olarak geçen bu adın Türkmencede de *susak* olarak kullanıldığına tanık oluyoruz. Ancak, Türk diyalektlerinde su kabına başka adlar verilir. Örneğin Balkarlar *çömüş* adını kullanırlar. Kırgızlar da su kabına *çömüç* adını verirler. Nogaylar ve Kara Kalpaklar bu adı *şömiş* olarak kullanırlar. Ancak, Kara Kalpaklar *şömiş*'e *şölmek* adını da verirler. Tuvalar *xımuş* olarak adlandırılırlar. Altay diyalektinde ise 'su kabı' olarak *susku* adı geçer.

Anadolu'da *susak* yanında ağaçtan yapılmış su kabına *çamçak* adı verilir. Buna karşılık 'çam ağacından oyulmuş su kabı' *senek* adını alır. Ancak, Kâşgarlı Mahmud'un tanıklığına göre, Oğuzlar *senek* adını 'ağaçtan oyulmuş su kabı' olarak kullanmışlardır.

Bugün ancak birkaç Türk diyalektinde kalmış olan *susak* adı eski bir türevidir. Kâşgarlı Mahmud bu adı *susgak* olarak vermiştir. Buna göre, bu adın *sus-* kökünden *-gak* ekiyle yapılmış bir türev olduğu açık olarak anlaşılıyor.

Sus- kökü bugün yalnız birkaç Türk diyalektinde saklanmıştır ('su çekmek'). Türk diyalektlerinin bir bölümünde kullanılan *susku* adı da *-ku* ekiyle yapılmış bir türevidir.

Sir Gerard Clauson (An Etymological Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkish. Oxford 1972. 856. s.) Kâşgarlı Mahmud'un verdiği ad üzerinde dururken Türkçe (ve Türkmence) *susak* biçimini göz önüne almamıştır.

13. *yavşak*

Anadolu Türkçesinde *yavşak* 'bit yavrusu, sirke' olarak kullanılır. Bu adın Türkmence karşılığı *yapışak*'tır. Türkmenler de *yapışak* adını 'bit yavrusu, bit' olarak kullanırlar.

Türkmencede kullanılan *yapışak* biçiminin tanıklığına göre, Türkçe *yavşak* adının *yapış-* kökünden geldiği anlaşılıyor: *yapış-ak*.

Türkçede kullanılan *yavşak* biçiminin **yapşak* (< *yapışak*) ara biçiminden geldiği açıktır. Türkçe **yapşak* biçimindeki *-p-* sesi sonradan *-v-*'ye çevrilmiştir.

Türkçede bit yavrusuna daha çok *sirke* adı verilir. Bu ad eski ve yeni Türk diyalektlerinde de yaygın olarak kullanılır. Bu bakımdan *yavşak* adı yalnız çağdaş Oğuz diyalektlerinde kalmıştır.

14. *ışkı*

Türkçede 'iki ucu saph eğri bıçak' olarak kullanılır. Bu adın Nogaycada *ıskı* 'rende, uzun rende, planya' olarak kullanıldığını biliyoruz. Kazan Tatarları rendeye *ışkı* (veya *yışkı*) adını verirler. Başkurtlar ise *yışkı* 'rende' biçimini kullanırlar.

Bu verilere göre, Türkçe *ışkı* adının Türk diyalektlerinde eskiden beri yaygın olarak kullanıldığı açıktır.

Bu adın Türkçe *yış-*, *yışı-* (> *ışı-*) 'ovmak; rendelemek' kökünden *-kı* ekiyle yapıldığı anlaşılıyor: *yışı - kı* > *yışkı* > *ışkı*. Bu kök Sibiryaya diyalektlerinde *yış-*, Başkurtçada *yışı-*, Kırgızcada *cışı-*, Tatarcada *ışı-* olarak saklanmıştır. Kırgızcada *cışı-* yanında *ışkı-* da geçer. Özbekçede ise yalnız *ışka-* biçimi kullanılır.

Türkçede *yışkı* adının başındaki *y-* düşmüştür. Türkçe *ip* (< *yip*), *ipek* (< *yipek*) örneklerinde olduğu gibi.

Türkmenler rendeye *yongı* ve *yonguç* adlarını verirler. Bu bakımdan *ışkı* (< *yışkı*) türevi Türkmencede kullanılmaz. Balkarlar rendeye *sür-* kökünden *-me* ekiyle yapılan *sürme* (*orta sürme*) adını verirler. Televütler ise bu kökten *-gü* ekiyle yapılan *sürgü* adını 'ışkı' olarak kullanırlar.

15. *kuşku*

Türkçe *kuşku*'nun 'koruk; kuruntu, şüphe' olarak kullanıldığını biliyoruz. Dilimizde *kuşku*'nun *kuşkucu*, *kuşkulanmak*, *kuşkulu*, *kuşkusuz* gibi birtakım türevleri de vardır. Türk ağzlarında *kuşku* 'uyanık, kurnaz; hafif, yeğni; çevik, atik' gibi anlamlara da gelir. Anadolu'da *kuşkulu* türevi 'uykusu hafif' olarak da geçer.

Bu verilere göre, *kuşku*'nun yalnız Anadolu (ve Balkan) ağzlarında kullanıldığı anlaşılıyor.

Türkçe *kuşku*'nun *kuş* adıyla ilgili olduğu daha ilk bakışta göze çarpıyor. Yalnız, bu biçimin sonundaki *-ku*'nun rolünü açıklamak güçtür. Türkçede ad köklerinden *-ku* (\sim -kü), *-ki* (\sim -ki), *-gu* (\sim -gü), *-gı* (\sim -gi) ekiyle yapılmış türevler kullanıldığını bilmiyoruz.

Bizim inancımıza göre, *kuşku* biçimi *kuş uykusu* takımından kalma bir biçimdir. Kırgızlar 'kuş uykusu' için *kuş uyku* takımını kullanırlar. Yudahin, 'kuş uykusu' tanımına 'hafif ve kısa uyku' olarak açıklık vermeye çalışmıştır.

Anlaşılan *kuş uyku* (< *kuş uykusu*) takımı Türkçede *kuşuyku* >> *kuşku* olarak gelişmiştir.

Buna göre, *kuşku* biçiminin sonundaki *-ku*'nun, ad yapmaya yarayan eklerle karıştırılmaması gerekir.

Türkmencede *kuş yürek* 'korkak' olarak kullanılır. Anadolu ağzlarında da *kuş yürekli* 'korkak, ürkek' olarak geçer. Bu bakımdan *kuşku*'nun 'korku' anlamını alması doğaldır.

Anadolu ağzlarında *sak* da 'uykusu hafif' anlamına gelir. Bundan başka, *sak* 'uyanık, gözü açık' anlamını da almıştır. Türkçe *kuşku*'nun 'uyanık, kurnaz' anlamını kazanması gibi.

16. göbelek

Türkçede etli ve güzel tatlı bir çeşit mantara *göbelek* adı verilir. Bu ad Anadolu ağzlarında da yaygın olarak kullanılır. Anadolu'da *göbelek* biçimi yanında *gömelek* biçimi de geçer. Dar bir alanda kullanılan bu biçimin *göbelek*'ten geldiği anlaşılıyor: *göbelek* > *gömelek*. Türkçede *-b-*'lerin *-m-*'ye çevrildiğini biliyoruz. Yazımızın 20. maddesinde *dobalan* (<: *top*) adının *domalan*'a çevrildiğini göreceğiz. Anadolu ağzlarında *göbelek* yanında kullanılan *gömelek* biçimi bu bakımdan yeni bir örnektir.

Türkmenler bu mantara *kömelek* adını verirler. Türkmenler ağılı bir çeşit mantar için de *yıllankömelek* adını kullanırlar.

Yazımızın 20. maddesinde *domalan* adının *top* kökünden geldiğini açıklayacağız. Bunun gibi, *göbelek* adının da *göbek* köküne dayandığı anlaşılıyor. Bu türevde *göbek* adına *-lek* eki getirilmiştir: *göbek* -*lek* > *göbelek*.

Anadolu'nun birçok yerlerinde *göbek* de 'bir çeşit mantar' olarak kullanılır. Bundan başka, sulak çayırarda yetişen etli bir mantar çeşidine de *kuzu göbeği* adının verildiğini biliyoruz.

Bunun gibi, Kırgızlar da kuzu mantarına *kozi karın* adını verirler. Bu bakımdan *göbelek* adının *göbek*'ten geldiği açıktır.

17. göden

Prof. A. Tietze, Persische Ableitungssuffixe im Azerosmanischen (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 59-60. 154-200. s.) adlı yazısında (174. s.), Farsça *-dān* ekinin verdiği kavramı belirttikten sonra birtakım örnekler getiriyor. Bu örnekler arasında Türkçe *göden* 'Mastdarm' adı da geçiyor. Yazar, bu adın Azerî alanında *göden* 'Bauchhöhle' olarak kullanıldığını da bildiriyor. Ona göre, Türkçe *göden* adı Farsça **gōdān* 'Darm' biçiminden alınmıştır. Farsça sözlüklerde geçmeyen **gōdān* biçimi ise *gō*, *gū*, *gūh* 'Kot' kökünden *-dān* ekiyle yapılmış bir türevidir.

Prof. Tietze'nin yaptığı bu açıklama, birçok bakımlardan tartışılmaya ve düzeltilmeye değer bir açıklamadır, sanıyoruz.

Farsçadan Türkçeye *-dān* ekiyle yapılmış birçok türevler geçmiştir. Farsça *şirdān* > Türkçe *şirden* gibi.

Türkçede Farsça *-dān* ekiyle yapılmış birtakım türevler kullanıldığını da biliyoruz. Türkçe *iğnedanlık* (> *iğnedenlik*), *yağdanlık* gibi. Bu türevlerde Farsça *-dān* eki, Türkçe *-lık* (~ *-lik*), *-luk* (~ *-lük*) eki yerine kullanılmıştır. Ancak, Türkçede *iğnedan* (> *iğneden*) ve *yağdan* yerine daha çok *iğnedanlık* (> *iğnedenlik*) ve *yağdanlık* biçimleri kullanılır. Buna göre, Türk halkının Farsça *-dān* ekinin bildirdiği kavramı artık duymadığı, bu bakımdan da *iğnedan* (> *iğneden*) ve *yağdan* türevlerine Türkçe *-lık* (~ *-lik*) ekiyle açıklık verdiği anlaşılıyor.

Prof. Tietze'nin *-dān* ekiyle yapılmış bir türev olarak verdiği Türkçe *göden* örneğinde birtakım güçlükler göze çarpıyor.

Prof. Tietze, *göden* adının yalnız Azerî ve Anadolu alanlarında geçtiğini bildiriyor. Buna karşılık, bu adın çağdaş Türk diyalektlerinde yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz. İşte örnek olarak birkaç veri: Balkarca *köten* 'anus'. - Kırgızca *kötön*: *kötön çuçuk* 'göden'. (Türkçe *sucuk* adının Kırgızca karşılığı *çuçuk*'tur. Kırgızlar *çuçuk*'u 'kalın bağırsak' olarak kullanırlar.) - Kara Kalpakça *köten* 'kalın bağırsak, şirden'. Kara Kalpaklar *köten* yanında *kötön* biçimini de kullanırlar. - Tatarca *küten* 'karın, kalın bağırsak'. - Sagayca *köden* 'kuyruk sokumu'. Sagaylar *köden* yerine *ködün* biçimini de kullanırlar. - Altayca *köden* 'kuyruk sokumu'. - Çuvaşça *kutan* 'kalın bağırsak'.

Bu verilere göre, Türkçe *göden*'in çağdaş Türk diyalektlerinde yaygın olarak geçtiği anlaşılıyor. Türk diyalektlerinde bu denli yay-

gınlık kazanan bir adın Türkçe bir türev olması gerekir. Türk diyalektlerindeki anlamları göz önüne alınacak olursa, bu adın Türkçe *köt* (> *göt*) kökünden *-en* küçültme ekiyle yapılmış bir türev olduğu kolaylıkla anlaşılır, sanıyoruz.

Türk diyalektlerinde *-en* (\sim *-ân*) küçültme ekiyle yapılmış birçok türevler geçer. Türkçe *eren* (<: *er*), *köken* (<: *kök*), *oğlan* (<: *oğul*) türevleri gibi.

Farsça sözlüklerde Türkçe *göden*'in karşılığı olarak **gödân* biçiminin geçmediğini yukarıda belirtmiştik. Türk diyalektlerinde yaygın olarak geçen ve Türkçe bir türev olduğu anlaşılan *göden*'in Farsça sözlüklerde geçmemesi doğaldır.

Bizim bildiğimize göre, W. Bang (Ungarische Jahrbücher VII, 39) da Türkçe *köten*'i *-en* ekiyle yapılmış bir türev olarak vermişti. Onun gibi, J. Németh (Körösi Csoma-Archivum III, 109) da *köten*'in *köt* kökünden geldiğini yazmıştı. Son olarak, M. Räsänen (Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen. Helsinki 1957. 107. s.) de Bang'a dayanarak *köten*'in *-en* küçültme ekiyle yapıldığını bildirmişti. Buna göre, Prof. Tietze'nin savına karşılık bizim yaptığımız açıklama, büsbütün yeni bir açıklama sayılamaz.

Türkmenler kalın bağırsağa *böven* adını verirler. Bundan başka, *böven*'i 'şirden' olarak da kullanırlar. Anadolu ağızlarında bu ad *bögen* 'içine yağ konulan işkembe' olarak geçer. Ancak, Türkçe *göden* adıyla *bögen* (\sim Türkmençe *böven*) biçimi arasında bir bağlantı kurulamaz.

18. *eğsi*

Anadolu ağızlarında ucu yanmış oduna *eğsi* veya *eksi* adı verilir, Anadolu'da *eğsi* (> *eksi*) adı yanında *öğsü* (> *öksü*) biçimi de kullanılır. Bundan başka, yurdumuzun birçok yerlerinde *öseği* (> *ösevi*, *ösevü*) ve *esevi* gibi birtakım biçimler de geçer.

Türkçe *eğsi* adının kökü bugüne değin bilinmiyordu. Bizim görüşümüze göre, bu ad Türkçe *köseği* 'ucu yanmış odun, eğsi' adıyla birleştirilebilir. Türkçede *köseği* adı 'ateşi karıştırmaya yarayan odun veya demir' olarak da kullanılır. Ateşi karıştırmaya yarayan odunun bir ucunun yanması doğaldır. Bu bakımdan *köseği* adı kolaylıkla 'ucu yanmış odun' anlamını almıştır. Anadolu ağızlarında *köseği* yanında *kösevi*, *kösevi*, *köseyi* gibi birtakım biçimler de kullanılır. Bu biçimlerin başındaki *k-* sesi düştükten sonra *öseği* (> *ösevi*, *ösevü*) ve *eseği* (> *esevi*) biçimleri oluşmuş, daha sonra da *öğsü* > *öksü* ve *eğsi* > *eksi* gibi birçok *métathétique* yan biçimler gelişmiştir.

Türkçe *köseği* adının karşılıkları Türk diyalektlerinde yaygın olarak kullanılır: Türkmençe *kesevi* 'köseği'. – Kazakça *kösöü* 'köseği'. – Kırgızca *kösö*. Kırgızcada *közö* olarak da geçer. – Nogayca *köseu*. Nogaylar *kesev* biçimini de kullanırlar. – Balkarca *köseü*. – Tataraca Kazan *kiseü*. – Sagayca *küzey*. – Televütçe *közüş* 'köseği'.

Bütün bu türevlerin Türkçe *köse* – 'yakmak' kökünden geldiği açıktır: *köse* – *gü* > *köseği*. Bu türevde geçen –*gü* eki Türk diyalektlerinde eskiden beri yaygın olarak kullanılan bir ektir. Televütçede kullanılan *közüş* biçiminin –*güç* ekiyle yapıldığı görülüyor: *köse* – *güç* > **keseğüç* > *közüş*.

Türkçe *köse*– kökünün Türkmençe (*köse*–), Kırgızca (*kösö*–), Kazakça (*kösö*–), Nogayca (*köse*–) gibi birçok diyalektlerde kullanıldığını biliyoruz.

Türkçe *köseği* adının başındaki *k*– sesinin düşmesi normal bir olaydır. Örneğin Türkçe *örnek* (< *körnek*) adında da *k*– sesi düşmüştür.

Kırgızlar eğsiye *çıçala* adını verirler. Yalnız Kırgızcada kullanılan bu adın Moğolcadan alındığını biliyoruz.

Sibirya diyalektlerinin bir bölümünde *köseği* adı kullanılmaz. Bu diyalektlerde *köseğiye turun* adı verilir.

19. arı beyi

Bilindiği gibi, Türkçede ana arıya *arı beyi* (veya *bey arı*) adı verilir. Sözlüklerde *bey arı* yerine *bey arısı* biçimi de geçer.

W. Radloff'tan başlayarak sözlük yazarları *arı beyi* (veya *bey arısı*) adını *bey* maddesinde vermişlerdir. Ancak, 'ana arı' veya 'dişi arı' olarak kullanılan bu ad Türkçe *bey* (< *beg*) sanıyla birleştirilebilir mi?

Bugüne değin *arı beyi* (~ *bey arı*) adının yalnız Anadolu'da kullanıldığını biliyorduk. Ancak, son yıllarda bu adın Nogaycada da *biy* 'arı beyi, ana arı' olarak kullanıldığını öğrendik. Nogaylar örümceğe de *biy* adını verirler. Bundan başka, Nogaylar *kara biy* adını da kullanırlar. Kara Kalpaklar *kara biy*'e *miy* (< **biy*) adını verirler. Türkmenler ise *kara biy* yerine *möy* (< **böy*) karşılığını kullanırlar. (Türkmenler *möy*'e *atayrı* adını da verirler.)

Bu veriler göz önüne alınacak olursa, *bey arı* (< *bey arısı*) veya *arı beyi* adındaki *bey*'in Türkçe *bey* sanıyla birleştirilmesinin yersiz olduğu kolaylıkla anlaşılır, sanıyoruz.

20. *domalan*

Anadolu Türkçesinde *domalan* 'toprak içinde yetişen bir çeşit mantar' olarak kullanılır. Bu bakımdan domalana *yer mantarı* adı da verilir. Anadolu ağızlarında *domalan* 'yer elması' olarak da geçer. Anadolu'nun birçok yerlerinde patatese benzeyen bir çeşit mantara da *domalan* (\sim *dombalan*) adı verilir. Ancak, Anadolu ağızlarında 'patatese benzeyen bir çeşit mantar' olarak daha çok bu adın *métathétique dolaman* biçimi kullanılır. Bundan başka, bu mantara birçok yerlerde *domalak* (\sim *dombalak*) adı da verilir. Anadolu'nun birçok yerlerinde *domalan* 'zehir' olarak da kullanılır. Bizim bildiğimize göre, *domalan* etli ve güzel tatlı bir mantardır. Ancak, mantarlardan birçoğu ağıldır. Bu bakımdan Anadolu'nun birçok yerlerinde *domalan*'ın 'ağı' olarak kullanılması normaldir. Anadolu ağızlarında *domalan* biçimi yanında *dobalan* 'yağmurdan sonra çıkan bir çeşit mantar' biçimi de kullanılır. Bu biçim dar bir alanda 'yumurta', 'patates' ve 'budaksız ve düzgün tomruk' olarak da geçer.

Anadolu'nun ancak birkaç yerinde saklanan *dobalan* biçimi, *domalan* adının kökü bakımından ilginçtir. Bizim inancımıza göre, ağızlarda yaygın olarak kullanılan *domalan* adının eski biçimi *dobalan*'dır. Eski *dobalan* biçiminin *domalan*'a çevrilmesi normaldir. Türkçe *saban* (<: *sap*) adının *saman*'a dönüşmesi gibi. Yazımızın 16. maddesinde de bu yolda yeni bir örnek verdik.

Anadolu'da dar bir çevrede kalan *dobalan* biçiminin Türkçe *top* kökünden geldiği anlaşılıyor. Bu kökün Türkçede *topaç*, *topak*, *topuk*, *tombul* gibi birçok türevleri kullanılır. Bunlardan başka, Anadolu ağızlarında geçen *dobak* 'dalları kesilmiş ağaç, direk, tomruk, kütük, kök' biçimi de *top* kökünden $-(a)k$ ekiyle yapılmış bir türevdir. Bu türev 'boynuzsuz' anlamına da gelir: *dobak keçi* 'boynuzsuz keçi'. Bu türevin *dombak* biçimi de 'başı açık, çıplak; saçsız' olarak geçer. Bunun gibi, *dobalak* türevi de 'şişman' olarak kullanılır. Bu türev yanında *dombalak* 'şişman' biçimi de yaygın olarak geçer.

Anadolu ağızlarında *domalan* (< *dobalan*) yanında *domalak* (> *dombalak*) biçiminin geçtiğini görmüştük. Bu biçimin de *dobalak*'tan çıktığı açıktır.

Geniş bir alanda geçen *domalan* (< *dobalan*) adıyla dar bir çevrede kalan *domalak* (< *dobalak*) biçimi arasında yalnız ekler bakımından fark vardır. *Domalan*'da $-(a)n$ küçültme eki kullanılmıştır. *Domalak*'ta ise bu ekin yerini $-(a)k$ küçültme eki almıştır.

Türkmenler *doğuztopalak* (veya *topalak*) adını kullanırlar. Türkmence *topalak* adının da *top* kökünden geldiği anlaşılıyor.

Ancak, Türkmenler *domalan* adını da kullanırlar (‘çöl domalanı’). Bunun gibi, Azerîler de domalana *dombalan* (< **dobalan*) adını verirler.

Balkarlar mantara *topluk* adını verirler. Türkçe *domalan* ve *domalak* türevleri gibi, bu ad da *top* kökünün –*luk* ekiyle yapılmış bir türevidir: *top – luk*.